

BERTA ÁRPÁD

A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez III.*

In the first part of the article the author proposes a Turkic etymology for the Hungarian word *gyilkos* ‘murderer’, which has so far been labelled as being of unknown origin. It is here suggested that *gyilkos* may be an early Turkic borrowing based on **julkučī* ‘killer, terminator’. In the second part of the article it is argued that while attempts to derive the Hungarian word *dúl* ‘devastate’ from Turkic have unsuccessful, they have unearthed an obsolete Turkic verb stem which may have contaminated the word here posited as the etymon of Hungarian *gyilkos*.

5. Gyilkos

Egy a közelmúltban megjelent – Mikola Tibor professzor úr emlékének szentelt – dolgozatomban (Berta 2001: 47–61) ígéretet tettem arra, hogy egy önálló etimológiai szócikkben, a Nyelvtudományi Közlemények egyik közeli számában fogom tárgyalni nyelvünk egyik mindeddig ismeretlennek tartott szavát, a *gyilkos* szót, s annak törökségi hátterét.

A Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásomban arról írtam Kontaminált őstörök igei bázisok címmel, hogy az őstör. **ywlX*- I ‘kitép, kiirt; felsért, megkarcol; meg-, lenyúz’ bázisige etimológiai szempontból nagy valószínűséggel elválasztandó az őstör. **yul(X)*- II ‘kiszabadít; megvált’ igétől, de a török nyelvek története során szóvegyülés útján keveredett a két őstörök bázis, s ehhez a kontaminációhoz immár harmadikként bizonyos esetekben hozzájárult az őstör. **yülX*- ‘leborotvál, borotválkozik, lenyír’ ige nyelvtörténeti folytatója is. Negyedikként

Az alábbi írással, mellyel a Nyelvtudományi Közlemények korábbi évfolyamaiban (97: 183–195; 98: 175–185) megkezdett sorozatot folytatom, Hajdú Péter professzor úr emlékének tisztelgek, akit – szegedi egyetemi tanulmányaim során – közel harminc éve tanultam meg tisztelni. Sorsom az elmúlt harminc évben úgy alakult, hogy néhány ponton közelebbről is kötődhettem Hozzá: 1) azt az Altajisztikai Tanszéket vezetem Szegeden, mely az általa irányított Finnugor Tanszékből nőtt ki az 1970-es évek végén; 2) Hajdú professzor úr elnökölte azt a jóindulatú akadémiai bizottságot, mely előtt 1996-ban megszereztem a nyelvtudományok doktora címet; 3) az a tisztesség ért, hogy én mondhattam el laudációját, amikor 2002-ben megtisztelte egyetemünket azzal, hogy elfogadta a *doctor honoris causa* címet.

Az írás a MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoportjának műhelyében, a Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek Irodájának támogatásával készült.

Nyelvtudományi Közlemények 100. 102–116.

– de erről akkor, nem tettem említést – még egy régi török bázis is partner lehetett a kontaminációhoz, az a török ige, melyet lentebb, mint az irodalomban a magyar *dúl* ige lehetséges, de valószínűtlen etimonjaként felmerült bázist még tárgyalni fogok.

A Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásom végén mindössze utaltam rá, hogy *gyilkos* szavunk török eredetű lehet.¹

A korábbi etimológiai irodalomban (vö. mindenek előtt TESz 1130ab; EWUng 497a) a *gyilkos* szó származtatására nem volt elfogadható kísérlet, s így a *gyilkos* szó nyelvünk ismeretlen eredetű szavai között van számon tartva.

Úgy látom, hogy *gyilkos* szavunk, melynek első – 14. századi – előfordulásai-ban labiális magánhangzót találunk az első szótagban, török eredetű lehet, s közvetlen összefüggésbe hozható egy török **julkuči* (< **jul-Xk-gUčI*) átható alakkal.

A korai magyar adatok közül kiemelendő az 1356-ból származó *Gyulkus*-patak víznév, s az 1372 utánról lejegyzett *gyolkos* köznév, ahol az *-u-* helyén jelentkező *-o-* a jól ismert (vö. Bárczi 1958: 41–43) ómagyar nyíltabbá válási tendencia eredménye. Mindkét korai adat – mint már említettem – labiális első szótagi magánhangzót tartalmaz, s az első szótagi illabiális képviselő csak a 15. századtól fordul elő (vö. EWUng 497a). Az illabiális első szótagi magánhangzó megjelenését a *gyilkos* szóban Bárczi (1958: 105) az ómagyar kori elhasonulás esetei (*o – o → ě ~ i – o*) között említi.

Az átvett török szó a **julkuči* (< **jul-Xk-gUčI*) lehetett, melynek jelentése 'kiirtó, elpusztító' volt. A szóvégi török *či* ~ magyar *s* megfeleléshez vö. pl. *orvos* ~ **arvišči*, *táltos* ~ **taltuči* szavainkat, melyek török eredetijében egy történeti *+čI* képző biztosítható.

Lássuk a török etimonhoz tartozó adatokat!

Őstörök **yulX- I* 'kihúzó, kitép, kiirt; felsért, megkarcol; meg-, lenyír; lenyúz'²
Nyelvtörténeti adatok³:

Ótörök: *(a)ltun b(a)šl(i)g yil(a)n m(ä)n. (a)ltun kurugs(a)k(i)min kil(i)čün k(ä)sip(ä)n özüüm yul intin, b(a)š(i)mün yul (ä)bintin tir. (a)nča biliñl(ä)r:*

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Róna-Tas András professzor úrnak – 2003. februárjában elektronikus postán érkezett – hasznos észrevételeiért és javításaiért, melyeket a Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásom kapcsán fogalmazott meg. Levele olyan összefüggésekre is ráirányította figyelmemet, melyekre korábban nem gondoltam.

² Az őstörök bázisige, ill. a törökségi adatok mongol párhuzamaihoz vö. KWb. 115b–116a; REW 210a, továbbá I. mo. *julbu* 'to shed skin; to lose hair; to run away, escape' (L), *julbui* 'to be(come) thin or weak; to lose hair; for the hair to lie down (as when wet); to be short-wooled or sleek-wooled' (L), *jułya-* 'to pull, pull out, tear by pulling, pluck; to weed; to cling to' (L), *jułyul-* 'to flay, skin, pull out hair or wool' (L).

³ A nyelvtörténeti adatok felsorakoztatásakor megelégszem egy válogatással, s nem célozom itt minden – az őtörök forrásokban fellelhető – adat közlése.

y(a)bl(a)k ol 'I am a golden-headed snake. Cutting my golden stomach with a sword, pluck my self out of (its) hole (and) pluck my head out of its house, it says. Know thus: (The omen) is bad' (IrkBitig 8: Tekin 1993: 10–11);
itim tütup qođi čaldi / anig tūsin qira yuldi / bašin alip qođi saldi / boγuz ilip tükäl boydi „Describing a dog: 'He [lit. My dog] caught (the wolf) and brought it down (*šaraʿa*); he plucked out his hair; he [took its head and] cast it behind him, then bit its throat and strangled it' Kāš. 276 (Dankoff – Kelly 1: 399);
är quš yuldi 'The man plunged the bird into boiling so that it could be plucked (*li-yatammarraṭa*)' Kāš. 471 (Dankoff – Kelly 2: 181);
är bulunuy yuldi 'the man redeemed (*fakka*) the captive' (uo.), s az utóbb idézett helyen további példák is találhatók.

Az ótörök adatok korábbi összeállításaihoz l. Cl. 918b: *yul-* 'to pull out, pluck out'⁴; vö. még Doerfer TMEN 4, 226 (§ 1929: *yülma*); REW 210a.⁵

Az Ongin felirat 3. sorában a bázisige *-(O)k* képzős származéka szerepel: tŰrkBWDN⁶ : TIYwK : BWLW : BRms : rŰ : tŰrkBWDN⁷ : (y)Itmzn⁸ : tyn :

· Clauson mindenképpen helyesen hívja föl a figyelmet arra, hogy az ótör. *yul-* 'to pull out, to pluck out' ige nem tévesztendő össze a kétszótagos ótör. *yulī-* (l. Cl. 919b) 'to pillage' igével, továbbá kiemeli, hogy az ótör. *yul-* ige már igen korán különféle jelentésváltozást mutat. Clauson álláspontja ugyanakkor két fontos kérdést vet föl: (1) Milyen módon képzeljük el az ótörök korban elválasztandó *yul-* 'to pull out, to pluck out' és *yulī-* 'to pillage' igék óstörök kori etimológiai státuszát? (2) Az ótörök *yul-* 'to pull out, to pluck out' ige másodlagos jelentéseként feltüntetett 'to take back, to redeem' jelentés ténylegesen idetartozik-e, vagy ezekben az esetekben egy az óstörökben az előzővel homofón **yulX-* II 'to take back, recover; to redeem' igével kell-e számolnunk? Főntebb említett dolgozatomban ez utóbbi lehetőséget preferáltam. Ótörök szempontból és az itt tárgyalt etimológia okán ennek a kérdésnek a megválaszolása nem tűnik elengedhetetlenül szükségesnek: az ótörökben – amennyiben két óstörök homofón bázisból indulunk ki – már megtörtént a szövegyülés, ill. a magyar *gyilkos* etimológiája kapcsán mindenképpen a 'kihúz' > 'kitép, kiirt' jelentésből kell kiindulnunk.

· A bázisige *-(O)k* képzős történeti adataihoz l. Cl. 925b: *yuluk* Pass. Dev. N./A. fr. *yul-*. Megvan a középtörökben, vö. *yuluk* 'torn' (első szótagi *-o-*-val olvasva Goldennél, Rasūlid Hexaglot 203C10), de modern török alakokat is találunk, melyek egy egykori *-(O)k* képzős származékra vezethetők vissza, l. pl. ttö, tkm, özb. lentebb. A középkipcsak *yulqa-* ige egyes szám 3. sz. múlt idős alakja YwWL-Qa'DyY natafa 'ausreißen, auszupfen, ausrupfen' (Tuh. 37a. 10) egy *-(O)k+A-* képzős származék lehet.

A bázisige passzív-reflexív formája adatolt az ótörök kortól kezdve: l. Cl. 931b: D *yulun-* Refl. f. of *yul-*; Erdal 1991: 631. L. még *yulun-* *julun-* 'erlöst werden' (CCD), *yulunyanlar* 'die Erlösten', 'redempti' (CCD), vö. *yulunyanlarnī xač özä bašlap yetkir meñülük[k]ä* 'führe die durch das Kreuz Erlösten und lasse sie die Ewigkeit erreichen' (147,16).

· O, M 59: tŰrk : BWDN.

· O: tŰrk : BWDN.

· O, M 59: yltmzn.

YWL_wKrmzn⁹: tyn – türk boḍwn : atī yoq : bolw : barmiš¹⁰ ārDi : türk boḍwn : (y)it^omāzwn: teyin : yulwq¹¹ ärmāzwn : teyin – ’A *türk* nép neve (állítólag) a megsemmisülés felé haladt. A türk nép ne tűnjön el! – szóla [tengri], ne legyen elpusztított – szóla [tengri]’.

Megvan a bázisige -(X)n- képzős passzívuma is: *yulun-*. L. *sač yulundi* ’the hair was plucked out (*murriṭa*) Kāš. 480 (Dankoff – Kelly 2: 191); *qul yulundi* ’the slave was freed (*utiqa*) when he paid his own value to his owner’ (uo.), ahol még további példák is vannak.

Műveltető képzős alak a *yultur-* forma: 1. *ol bulunuy yulturdi* ’He had some-one ransom (*fādā*) the captive’ Kāš. 484 (Dankoff – Kelly 2: 196); *ol taqāyūni yulturdi* ’He had the chicken (or other) plucked (*antafa nīš*)’ Kāš. 484 (Dankoff – Kelly 2: 196).

Az ótör. *yul-* ige -(X)g képzős nominális származéka a *yuluy* szó. Vö. Kāš. 113 (Dankoff – Kelly 1: 200) *iḍu bērip bošuttum / tawār yūluy tašuttum / ärän äsin äšüttüm / yūkin barča özi čiydi* „Describing a captive: ’I let him go free; (he ransomed himself for something, and) I had the ransom conveyed to its place; I ordered the men’s corpses to be concealed (*satr*) (underground); their chief tied his load with his own hand, (not finding anyone to help him)’, vö. még Kāš. 128 (Dankoff – Kelly 1: 216) *qoyyašip yatsa anig yūzīñä / alsiqar ögin anig sōzīñä / miñ kiši yuluyi bōlup özīñä / bērgälär özin anig kōzīñä* ’One who lies with him and sees his face loses his mind (*suliba* ‘*aqluhu*) over his (song and his charming) speech; a thousand souls are ransomed for his beauty; [they will give their souls for his eyes]’, 1. továbbá: Kāš. 201 (Dankoff – Kelly 1: 305); Kāš. 450 (Dankoff – Kelly 2: 153); Kāš. 590 (Dankoff – Kelly 2: 319).

Továbbképzett alak a *yuluylyy* forma: vö. *yuluylyy kiši* ’A man who is ransomed (*mufaddā*)’ Kāš. 465 (Dankoff – Kelly 2: 174).

Középtörök: *yolu*¹² ’vydirat’; vyščipyvat’¹³ (**Tefs.**); *yul-*, *-ar yul-*; *yular*

⁹ Ö: a 3. sor eddig defektív, majd innen: n : t(y)n : WzA : tñrI: (trr)[mš].

¹⁰ O: bermiš, M 59: barmiš.

¹¹ Clauson (1957: 184) az emlék korábbi kiadásakor *yōluq* olvasatot adott, s azt a megjegyzést tette, hogy a szó másutt nem jelenik meg, de szinonimája lehet Kāš. *yoluğ* ’sacrifice, victim’ adátának. Később (Cl. 925b) javítja olvasatát: (Heaven) *Türkü boḍun yitmāzün täyin yuluk ärmāzün täyin* ’said „let the Türkü people not go astray and be extorpiated”’ (Cl. 925b).

¹² Az első szótagi nyílt labiális Borovkov olvasata.

¹³ A Borovkovnál idézett szövegkörnyezet a következő: *äbärä anī äšitdi bašin yoludī sačīn šähärlär tobraqī birlä qarīb iḍi taqī aytdī* ’uslyšal o tom Abara, vyščipal volosy (bukv. golovu), smešaja volosy s pyl’ju gorodskoj, poslal i skazal ...’. A fordítás nem korrekt, hiszen a *qarīb iḍi* szókapcsolatban szereplő *iḍi* nem fordítható a ’küldte’ [poslal] szóval. Az *iḍi* helyett *idi* olvasatot adnék, mely a régi török *är-* létige múltidejű egyes szám 3. személyű alakja lehet, ahol az *-r-* eltűnése szabályosnak mondható. Megvan a forrásban a műveltető képzős *yolut-* ’zastavit’, dač vydrač’, vyščipyvat’ adat is, mely egyben igazolja, hogy az ige történetileg kétszótagos volt.

'ausreißen, fortnehmen' (CCI, CCD); *yül-* natafa 'ausreißen, auszupfen, ausrupfen' (Tuh. 37a).¹⁴

Mai török nyelvi adatok:¹⁵

Oguz: *yol-* 'vydergivať, vyrvať, vyščipyvať' (**az**)¹⁶; *yol-* 'vydergivať, vyščipyvať, vyrvať, rvať'¹⁷; otryať; obryvať; preryvať, razryvať; prekračať; (*peren.*) brat' čto-l. obmannym putem; uryvať (**tkm**)¹⁸; *yol-* (*yolar*) 'vyrvať, vydergivať, vyščipyvať'; (*argo*) obirať, obobrať dočista, obkradyvať¹⁹ (**ttö**); *yol-* 'rvať; vyrvať, vydergivať, vyščipyvať; polot'²⁰ (**gag**); *yol-*: *yün yol-* 'scheren' (**chor**);

Kipsak: – (**tat**)²¹; *yöl-* 'vyrvať' és *yöl-*²² 'očiščať zemlju ot travy; vyrvať' (**szib-tat**. Tumaševa 1992: 81b–82a; 84a); *yölö-*²³ 'oblezať, vypadať (*o šersti, volosah*); (*peren.*) gniť zaživo (*o ranah*)' (**bšk**)²⁴; *jul-* 'vyrvať, vyščipyvať, obščipyvať'²⁵ (**kirg**)²⁶; *yulu-* 'vyrvať, otnimať'²⁷ (**kar. t, h, k**)²⁸; – (**nog**); –

* Mint látni fogjuk, a modern török alakok egy- és kétszótagosak. Nagyon valószínű, hogy ez, továbbá a hangrendi (vö. lentebb a jakut alakokat) és az első szótagi vokális zártsági fokában megmutatkozó ingadozás (vö. pl. a következetesen nyílt labiálisokat tartalmazó oguz adatokat) viszonylag korai eredetű, s nem választható el attól a kontaminációs lehetőségtől, melyet az itt tárgyalt **ywlX-* ~ **ywl-* ige számára a közel hasonló jelentésű török **yülX-* 'borotvál' ige nyújthatott. A kontamináció lehetőségére már egy korábbi munkámban utaltam, vö. Berta 1996: 475–476.

* Vö. ide REW 210a.

* Vö. még a műveltető képzős alakokat: *yoldur-*, *yoldurt-*, és a szenvedő formát: *yolun-*. További származékok: *yolug* 'oščipannyj, obščipannyj', *yolug-molug* 'oborvanec, bosjak'.

* Vö. a *köküni yol-* 'vyrvať s kornem; (*peren.*) likvidirovať, uničtožať' kifejezést.

* Vö. még a tkm. bázisige következő származékait: *volmala-* 'vydergivať, vyščipyvať, vyrvať čto-l. (*ponemnogu*); (*peren.*) terzať, mučiť'; *volmalašik* 'draka, bor'ba (*vser'ez i v šutku*); *yoluk* 'vydernutyj, vyščipannyj, vyrvannyj; otorvannyj; oborvannyj; mesto razryva, obryva'; *yolum-yolum* 'razorvannyj na kuski'; *yolun-* 'byť vydernutym, vyščipannym, vyrvannym, vydergivaťsja, vyščipyvaťsja, vyrvaťsja; otryaťsja; byť otorvannym; byť prervannym, razorvannym, preryvaťsja, razryvaťsja; byť prekračennym, prekračaťsja'; -*gUč* képzős eszköznév a *volguč* 'ščipcy (*dlja udalenija volos*)' (tkm).

* Vö. még: *yoluk* 'oščipannyj, lišennyj per'ev (*volos*)', *yolun-* 'byť vyščipannym; byť obvorovannym, byť obobrannym; pričitať, ubivaťsja' (ttö).

* Vö. még a következő származékokat: *yoldur-* 'zastavit' (veleť) vyrvať', *volma* = *yoluk* 'oščipannyj; propolotyj; rastrepannyj, lohmatyj'; *volmali* 'lohmatyj, vzlohmačennyj'.

* A TRSL szerkesztői által régiesnek jelzett *tat. yölö-* [*yölö*] 'brit' nem közvetlenül tartozik ide, hanem egy kontaminált alak.

* A magas hangrendű *szib-tat.* alak világosan kontaminációra utal a történeti **yulX-* I, II és **yülX-* bázisigék között. A *szib-tat. yöl-* igének van 'spasať' és 'brit'sja' jelentése is.

* Azt, hogy a baskírban az ige kétszótagos a műveltető képzős *yölöt-* alak biztosítja. Sajátos ugyanakkor, hogy a baskír *yölö-* bázisige intranszitiv.

* A BRH valószínűleg helyesen külön lemmában (*yölö-* I) említi az 'izbavljat', *spasať*; (*peren.*) *izymať*' jelentéseket.

* L. a *bašin julup al-* 'snjať golovu' kifejezést.

* Vö. még néhány származékát: *jülü* 'vydergivanie, vyščipyvanie', *juldur-*, *julgula-*, *julma* stb.

- (**kr-tat**); *jül-* 'rvať; vyščipyvať' (**kzk**);²⁹ *jul-* 'vydergivať, sryvať, vryvať, oščipyvať'; *džul-* 'vydergivať, sryvať, vryvať' (**kkalp**);
- Szibériai:** *d'ul-* 'vryvať, vyščipyvať, vydergivať (*šerst', volosy, travu*)' (**ojr**)³⁰; *čul-* 'rvať; (*peren.*) ugnetať, pritesnjať, poraboščat' (**tuv**); *hsul-* 'ščipať, oščipať, vyščipať, vyterebit', vyrvať' (**tofRass**), *čul-* 'rvať, vryvať, vyščipyvať, terebit' (*šerst'*)' (**TofRSl.**); *čul-* 'rvať, vryvať, vyščipyvať, vydergivať (*napr. šerst', volosy, travu*)' (**hak**)³¹;
- Turki:** *yul-* 'vyščipyvať, vydergivať; rvať; carapať; (*peren.*) vryvať, vyhvatyvať (*čto-l. u kogo-l.*); (*peren., neodobr.*) využívať, vymanivať; vyžimať, vydirať' (**öz**)³²; *žul-* 'dergať, vydergivať; vryvať; vyščipyvať, obščipyvať' (**nujg**), *yul-* ~ *yul-* 'to pull up, to pull out' (**nujgJarring**); – (**su**); – (**szal**); *yul-* 'oščipyvať, vydergať' (**lobn**);
- Csuvas:** *šäl-* 'dergať, vydergivať, vryvať, vyščipyvať; stiskivať, krepko hvatať, vcepljaťsja³³; (*razg.*) biť, lupiť, kolotiť'; a csuv. *šul-*³⁴ 'kosiť; (*dial.*) = *šäl-*' adat etimológiai szempontból nem tartozik ide: szabályosan megfelel viszont egy őtör. **čal-* bázisnak³⁵;
- Jakut:** *sului-* 'obdirať, snimať (*koru s dereva*); obluplivať *čto*; vystrogať (*derevco*)' (Pekarskij 3: 2332), *sül-* 'obdirať, otdirať, sdirať, snimať (*kožu, škuru*), razdirať; belovať (zverja), lišať (*životnoe*) koži (*škury*)' (Pekarskij 3: 2386–2387); *sülüi-* = *sül-* (Pekarskij 3: 2390)³⁶; – (**dolg**);
- Haladzs:** –

Az őstörök *yulX-* bázisige származéka a *yul(X)k-* 'kitép, leszakít' ige lehet³⁷.

²⁹ A KRPSL-ban fölsorolt további jelentések 'brit'; strič'' idevonása téves.

³⁰ L. a származékok közül: *yulun-* 'vryvať *sebe čto-libo*' (kar. h).

³¹ Vö. még: *jüldir-* műveltető képzős alak, *jüldirt-* 'zastavit' vyrvať, obščipať (*čerez 3 lico*)', *jülmala-* 'vydergivať, vyščipyvať'.

³² V ö. még: *d'uluš* 'vydergivanje'.

³³ Vö. még: *čuldir-* műveltető képzős alak, *čulis* 'vydergivanje'.

³⁴ Vö. még: *yuluq* 'vyrvannyj, vydernutyj, oščipannyj, vyščipannyj', *yulgič* 'rvač, škurnik'.

³⁵ L. a *šuxaran šälsa il-* 'shvatit' kogo-l. za šivorot' kifejezést; szenvedő alakja: *šälän-* 'vydergivaťsja, vryvaťsja, vyščipyvaťsja'.

³⁶ L. még a szenvedő formát: *šulän-* 'skašivaťsja, byť skošennym' és a műveltető képzős alakot: *šultar-*.

³⁷ Vö. Cl. 417b–418a.

³⁸ Az eltérő hangrendű alakokhoz l. Stachowski (1993: 132) véleményét, aki feltételeesen és bizonytalanul egy őstör. **yül-* rekonstruktumból indul ki, de hozzáteszi: „Ursprünglich war der Vokal vielleicht velar [...] und wurde erst unter dem Einfluß des *j- palatal.”

³⁹ Indokoltnak tetszik az óvatos megfogalmazás. Erdal munkája (1991: 645–649) fölsorakoztatja az *-(X)k-* intenzívum képzős származékokat, s arra a megállapításra jut ezek kapcsán, hogy az *-(X)k-* képzős derivátumok közül – szám szerint 23 ige – valamennyi intranszitiv. Erdal kitűnő munkája sem mentes a hibáktól. Egyik legfőbb hibája a monográfiának az, hogy a problematikus eseteken úgy lép túl, mintha ezek nem léteznének. A *yulX-* és *yul(X)k-* gyakorlatilag azonos jelen-

Nyelvtörténeti adatok:

Ótörök: l. Cl. 924b: D *yulq-* Emphatic f. of *yul-* and almost syn. w. it.³⁸

Középtörök: *yulq-* (Aor.: *-ar*) *julkar* 'pflücken, ausrupfen' (CCD); *yuluq-* YwLwQ- *natafa* 'ausreißen, auszapfen, ausrupfen' (Kav. 75,13)³⁹

Modern török nyelvi adatok:

Kipcsak: *yölkü*⁴⁰ [*yölkö-*] 'dergat', *vydergivat'*; *rvať*, *vyryvat'*, *vyrvat'*; *vyščipyvat'*, *vyščipat'*; *oščipyvat'*, *oščipat'*'' (**tat**);⁴¹ *yölkö*⁴² 'dergat', *vydergivat'*, *rvať*, *vyryvat'*; *vyščipyvat'*; (*s-h.*) *terebit'*; (*peren.*) *taščit'* *tol'ko sebe, projavljať rvačestvo*' (**bšk**);⁴³ *julku-*, *julku-* 'dernuť', *rvanuť*, *vyrvat'*'' (**kirg**);⁴⁴ *yulku-* 'ščipat', *oščipyvat'*, *vyščipyvat'*'' (**kar. h**);⁴⁵ *yulq-* 'vyryvat' (*volosy*)' (**kar. k**)⁴⁶, *yulx-* 'ščipat', *vyščipyvat'*, *vyryvat'*'' (**kar. t**), *yulxu-* 'oščipyvat', *vyščipyvat'*''

tésű igék aligha tekinthetők egymástól függetlennek. Erdal – aki szerepelteti a korpuszban a *yulku-* igét – ugyanakkor nem ad magyarázatot a két forma összefüggésére. Két eset lehetséges: 1) az *-(X)k-* képzős derivátumok között az ótörök korban akadt tranzitív származék is; 2) a két igei forma más módon függ össze. Ez utóbbi esetben gondos vizsgálatuk még előttünk álló feladat.

* Vö. Kāš. 632 (Dankoff – Kelly 2: 373): *tāš aniñ aqāqin yulqdi* 'The stone scraped and bruised (*saħaġa, laġama*) his foot'; *ol andin nāñ yulqdi* 'He scraped off (*qašara*) something from it' – meaning he got some use or profit from it (*intaġa'a, ħašala*).

* Vö. *-gUč* eszköznévképzős származékát: *yūlquwūč* YwWL-QwWwWŠ- *milqat* 'Zange; Kneifzange; Pinzette' (Tuh. 34a. 13). Ez az alak arról tanúskodik, hogy a középkipcsakban kimutatható volt, egy föltehetően metatetikus eredetű *yulqu-* < *yul(X)-(X)k-* bázis is, mely nem ismeretlen a mai török nyelvekben sem, vö. tat., bšk., kirg., kar.t.

* A tatár alak kétszótagúságát a műveltető képzős *yölkü-* alak biztosítja, hiszen egyszótagos bázis esetén *'yölkü-* formát várnánk.

* Vö. származékait: *yölküč* 'tot, kto vydergivaet (oščipyvaet, rvet); tot, kto oščipyvaet (*napr. gusja*); tot, kto terebit, terebiščik' – az adat egy *-gUčI* képzős származék; *yölkün-* 'vydergivaťsja, byť vydergannym; vyščipyvaťsja', byť vyščipannym, oščipyvaťsja; byť oščipannym'; *yölküš* 'oborvanec, golodranec; brodjaga' stb. A tatár *yöl-* '(ust.) brit', pobrit' adat elválasztandó az itt vizsgált adattól.

* A baskír ige kétszótagúságát a tatár és a kirgiz intenzívum képzős alakok valószínűsítik.

* Vö. származékait: *yölkqöla-* 'vydergivať, vyryvat'; *vyščipyvat'*; (*peren.*) *vymogať čto*; *dobi-vaťsja čego*'; *yölkqös* 'noterebil'naja mašina; (*peren.*) rvač'.

* Vö. származékait: *julktur-*, *julkun-*, *julkunt-* stb.

* Vö. még szépszájú származékát: *-mAk: yulkmak* 'ščipanie, obščipyvanie, vyščipyvanie'; *-(X)g: yulkuv* 'oblysenie; pleš', lysina'; *-(X)g+čI: yulkuvcu* 'vyščipyvajuščij'; *-Xn: yulkun* 'lysyj'; *-(X)n-*: *yulkun-* Refl.-Pass. 'vyryvat'sja; lyseť; vygorať, bleknuť'; *-(X)n-mAk: yulkunmak* 'oblysenie'.

* Részint a fentebb már említett kontamináció következtében kialakult származékok: *-(X)n-*: *yulqun-* 'rvať (volosy); strič'sja'; *-mAk: yulqmaq* 'strižka'.

Nehéz, ha nem lehetetlen megmondani, hogy miként kell értelmezni a kar. k. *yurq-* 'vyščipyvat', *vydergivať (volosy)*', *yurqul-* 'byť vyrvannym (*o volosah*)', *yurqun-* 'vylezať (*o volosah*)' alakokat, ha egyáltalán ide tartoznak. Főnnáll a lehetősége, hogy egy *l > r* változás alakította ki ezeket a formákat, de az sem tűnik valószínűtlennek, hogy ezek is kontamináció útján keletkeztek. Ez utóbbi esetben a *yirt-* 'rvať, razryvat', *razdirať*' jöhet kontaminációs partnerként szóba.

(**kar. t**), *yunk*-⁴⁷ 'ščipat', vyščipyvat' (**kar. h**); *yulq*- 'oščipyvat', vyščipyvat'; vydergivat', rvat', vyryvat'; carapat' (**kmk**);⁴⁸ *yulk*- 'rvat', dergat', vydergivat', vyryvat'; ščipat', oščipyvat'; (*peren.*) rugat', ponosit' *kogo-l.*' (**nog**);⁴⁹ *ǰulq*- 'vydergivat', dergat' (*siloj*)' (**kzk**);⁵⁰ *džulq*- 'rvat', vyryvat' čto; ščipat' čto' (**krč-blk**); *yulūk*-, *yulk*- 'vyrvat', rvat' – ausreissen, abpflücken' (**barR 3: 555**);

Szibériai: *čulgu*- 'sdirat' kožu s životnogo, nažimaja kulakom' (**tuv**);

Turki: *yulqi*- '(*peren.*) vyryvat', vyhvatyvat' (*čto-l. u kogo-l.*); (*peren., neodobr.*) využivat', vymanivat'; vyžimat', vydirat' (**özb**);⁵¹ *žulqu*- 'vyryvat', vyhvatyvat'; urvat' (**nujg**); *yulgu*- 'linjat' (*o volosah, per'jah*), peremenit' šerst', peremenit' škuru (*o zmejah*) – mausern, die Haare wechseln, die Haut abwerfen (*von der Schlange*)' (**tarR 3: 558**);

Jakut: –;

Csuvas: –;

Haladzs: –.

[6. Dúl]

A 14. század közepétől helynévi előtagként (*Dulowpeturzewle*) előforduló, majd a 15. századtól már közszóként is adatolt magyar *dúl* 'pusztít, verheeren; felfogat, umstürzen; fosztogat, plündern; végrehajt, vollziehen; büntetéssel lefoglal, pfänden; megzavar <gondolkodást>, verwirren' igét a TESz (1: 685b–686a) szerkesztői ismeretlen eredetűnek gondolják, s minősítésükhöz hozzáfűzik, hogy a szó „jelentései a 'felfogat' alapján magyarázhatók”, továbbá elutasítják a szó esetleges indoeurópai rokonítását ill. török származtatását. Az EWUng. vonatkozó hasábjára (284b) voltaképpen semmit sem módosít ezen az állásponton, mindössze arra utal, hogy – mint esetleges tőszó – a *dúl* a magyar szókincs nagyon régi eleme lehet, s elutasítja a szó ótörök származtatásának⁵² a lehetőségét.

⁴⁷ Itt sem zárhatjuk ki a kontamináció lehetőségét, melyben a *yon*- 'strogat', tesat', obtesyvat', pridavat' formu, rezat' po derevu; kosit' travu' (t, h, k) ige játszhatott partneri szerepet.

⁴⁸ Vö. még a következő származékokat: *yulqdur*- műveltető képzős alak, *yulqun*- szenvedő forma, *yulquv* 'oščipyvanie, vyščipyvanie; vydergivanie, vyryvanie; carapan'e', *yulquvču* 'škurnik, rvač' stb.

⁴⁹ Vö. még: *yulktür*- műveltető képzős alak, *yulkis*- reciprok-kooperatív forma.

⁵⁰ Vö. még: *ǰulqilas*- 'vstupat' v shvatku (*bor'bu*)', *ǰulqin*- 'vyryvat'sja, rvat'sja (*vpered*)', *ǰulqis*- 'vstupat' v shvatku drug s drugom'.

⁵¹ L. még a másodlagos formának tűnő *yulqila*- '(*peren., neodobr.*) využivat', vymanivat'; vyžimat', vydirat' (**özb**) alakot.

⁵² Így vélekedett K. Palló Margit (1982: 68–69), aki a magyar *dúl* 'verheeren, plündern' etimológiai magyarázatát az ótör. *yulī*- igéhez kötötte.

A fenti véleményekkel azonosulni lehet,⁵³ ugyanakkor nem céltalan összeállítani azokat a török adatokat, amelyek vegyülhettek a korai török nyelvtörténeti korban a fentebb tárgyalt magyar *gyilkos* szó etimonjaként szolgáló adatokkal.

Az idetartozó török szavak között csak nyelvtörténeti adatok sorakoztathatók fel:

Ótörök: *yulī*-⁵⁴ 'elpusztít', vö. Cl. 919b: VU⁵⁵ *yulī*- 'to pillage'. A forrásokból a szöveggörnyezettel együtt (transzliteráció – transzkripció – fordítás sorrendben) idézzük a vonatkozó adatokat:

A BK felirat 32. sora a keleti oldalon az alábbi szövegrészt tartalmazza: [...] *WčWGz : sW̄sI : BSIW̄ltI*:⁵⁶ *YDGIBz*⁵⁷ : *BWltI* : *tIp* : *LGLI* : *klI* : *sIñRsW̄sI*⁵⁸ : *bgBRKG* : *YWLGLI*⁵⁹ : *BRDI* : *sIñR* : *sW̄sI* : *sW̄ñšgI* : *klI* [...] – *üč oywz süsi basa kälDi*⁶⁰. *yadaγ*⁶¹ *yaβiz boldi*⁶² *tep*⁶³ *alyalı*⁶⁴ *kälDi*. *sīnar*⁶⁵ *süsi aβiγ bar°qıγ yulwyalı* (?*yulyalı*)⁶⁶ *barDı*⁶⁷. *sīnar*⁶⁸ *süsi süñw̄š°γalı*⁶⁹ *kälDi*. – 'A Három-Oguz serege [minket] meglepve [ránk]támadott. [A mi seregünk] gyalogos [és] leromlott volt, – ezt gondolván –, [minket] bevenni jöttek. [Az oguz] sereg egyik szárnya szállás[unk]at elpusztítani (feldúltni) ment. [Másik] seregszárnya csatázni jött [ellenünk]?'.

⁵³ Az egyik legfontosabb érv itt az lehet, amelyre Róna-Tas András professzor úr egyik elektronikus levelében figyelmeztetett: a magyar *dül* igének nem ismerjük szókezdő *gy*-s adatát.

⁵⁴ Az igét – ótörök kori előfordulásai alapján – az irodalomban általában *yulī*- hangalakúnak szokták megadni, de a második szótagi vokálisról voltaképpen csak annyit lehet pontosan tudni, hogy azokban az esetekben, ahol bizonyosan kétszótagos előfordulású az igealak, [+ felső] minőségű volt. Néhány esetben úgy tűnik ugyanakkor, hogy az ige az ótörök korban nem két-, hanem egyszótagos volt.

⁵⁵ Szócikke elején Clauson – helyesen – jelzi a VU [= vocalization uncertain] rövidítéssel, hogy az ige vokalizációja bizonytalan.

⁵⁶ BK (M 59, A, O): BSAklI.

⁵⁷ BK (M 59, A, O): YDGYBz.

⁵⁸ BK (M 59, A): sIñR : sW̄sI, O: s .. R : sW̄sI.

⁵⁹ A YWLGLI graféma-együttes olvasata lehet *yulugli*, esetleg *yulgalı*, kevésbé valószínűen *yuligli* vagy *yuligali*.

⁶⁰ *üč Oğuz süsı basā kälı* 'three Oğuz armies came to attack us' (Cl. 371b).

⁶¹ BK: *yadağ[i]* (M 59).

⁶² *yadağ yavız boltı* 'the men travelling on foot got into a bad way' (Cl. 882a).

⁶³ BK: *tıp* (Th, M 59, T 68, T 88).

⁶⁴ BK: *alıglı* (Th).

⁶⁵ BK: *[sīñ]ar* (Th), *[sīñ]ar* (T 68), *sīñ(a)r* (T 88).

⁶⁶ BK: *yulıylı* (Th).

⁶⁷ *sīnār süsı ävig barkıg yulıglı bardı* 'one wing of his army went to pillage (our) tents and household goods' (Cl. 359b–360a; Cl. 840b).

⁶⁸ BK: *sīnar* (T 68), *sīñ(a)r* (T 88).

⁶⁹ BK: *süñüşgli* (Th), *söñüşgali* (M 59).

A Šu. felirat 2. keleti sorában előforduló negatív igei bázis is inkább *yul-* vagy *yulw-*, mintsem *yulī-* olvasatra ad lehetőséget: KRA : Igl : BWDNG⁷⁰ : YwKKILmDm⁷¹ :⁷² bInBRKINYILİKŠIN⁷³ :⁷⁴ .WLMdM⁷⁵ – qara eýil⁷⁶ bođwnwγ⁷⁷ yoq qılmađım⁷⁸ äβin barqın⁷⁹ yılqısın yulmađım⁸⁰ – ‘A köznépet (tkp. a fekete köznépet) nem semmisítettem meg (tkp. ninccsé nem tettem). Szállását, épületét, ménesét nem fosztottam ki.’

Ugyanennek az emléknek a déli 5. sora viszont egyértelműen egy *yulī-* igei bázis elkülönítésére ad alkalmat: ntA : W̄trW̄ : tW̄rgs : KRLwKG : TBRIN : Lp⁸¹ : bIn : YWLİp : BRms⁸² : bmA : tW̄sms⁸³ – anda ötrw̄ türęš⁸⁴ qarlwqwγ⁸⁵ taβarın alıp äβin yulıp⁸⁶ barmış⁸⁷ äβimä tüšmw̄š⁸⁸ – ‘Azután, hogy [ők] a türgeskarlukokat [legyózték] javaikat elvéve, szállásukat kifosztva (állítólag) elmentek, a szállásomnál telepedtek le (úgy hírlík)’.

A Toń. 39. sorában előforduló szövegrészlet szintén *yulī-* olvasatot tesz lehetővé: w̄kW̄styn : nkAwKWRwKW̄RbIz : ztyn : nABSNLm : tglmtldm : tgdmsz : YWLIDmz⁸⁹ – ükwš⁹⁰ teyin : nākā qorqwr⁹¹ biz : az teyin : nā basınalım :

- BWDN (M 59, A).
- Y(wK)KIL(m)Dm (Mo).
- Nincs központozás (Mo).
- bIn(B)R[KINY]IL[KI](ŠI)N (Mo).
- Nincs központozás (Mo).
- YWLMdM (M 59, A), [Y](WL)m(D)m (Mo).
- *igil* (Ra, M 59, A), *iğil* (O).
- *buduniγ* (Ra), *budunig* (O), *buduniğ* (M 59, A), *boduniγ* (Mo).
- [*y*]ulmadım (O, shiba), (I punished the guilty notables but) *karā egil bođuniğ yok kılmađım* ‘I did not destroy the ordinary, common people’ (Cl. 106a; cf. Cl. 306a; cf. Cl. 616a; Cl. 643b; Cl. 895b).
- *ävın barkın* – fordítás nélkül (Cl. 360a).
- *yulmađım* (M 59, A, Mo), *ävın barkın yılqısın [y]ulmađım* ‘I did not pillage their dwellings, property, or livestock’ (Cl. 919b).
- LI (M 59, shiba).
- BRmš (Mo).
- tW̄s[dm] (Mo).
- *türğış* (O), *türgäs* (M 59), *türges* (A), *türğış* (Mo).
- *qarluqıγ* (Ra), *qarluqıg* (O), *qarluqığ* (M 59, A), *qarluqıg* (Mo), *türgäs karlukıg* (sic, ‘irregular Gen.) *tavarın alıp* ‘I seized the livestock of the Türgeş and Karluk’ (pillaged their dwellings and returned home) (Cl. 442b).
- *ävın yulıp* – fordítás nélkül (Cl. 919b).
- *barmış* (M 59).
- *tüş[miş?]* (Ra), *tüş[miş ?]* (O), *tüsmis* (M 59, A), *tüşdim* (Mo).
- YYIDmz (A, M 51, O, R).
- Tévesen elsősztagi nyílt labiálissal: (R, O, RGA).
- Erdal (1991: 647) *korıkur* olvasatot javasol, vö. azonban másutt (1991: 592) *korkur*.

tāyālim teḏim : tāyḏimiz : yulīḏimīz⁹² – ’azt mondva, hogy sok[an vannak]? Miért féljünk mi azt mondva[, hogy] keves[en vagyunk]? Miért hagynánk megtámadni magunkat? Támadjunk mi!’⁹³ – mondtam. Támadtunk. Szétvertük őket.’

Kāšgarī compendiumában érdekes formát találunk, egy második kéz a *yulī*-adatot barna tintával egy *alif* hozzáadásával *yulāy*-ra módosította: Kāš. 482 (Dankoff – Kelly 2: 193) *beg bodunuy yulīdi*⁹⁴ ’The emir raided (*ayāra* ‘*alā*) the people’⁹⁵.

A fentebb idézett ótörök adatok arról szóltak, hogy a korai török emlékekben volt egy *yulī*- ’felfogat, feldúl, rátámad, elpusztít’ jelentésű ige, mely vegyülhetett azzal az igei bázissal, amelyet a magyar *gyilkos* szó számára a cikk elején kijelöltem.

Az ótörök *yulī*- ige korán elavult: közép- és újtörök nyelvtörténeti korban már nem fordult elő. Valószínű, hogy az ótörök *yulī*- ige korai kiveszéséhez a török lexikonból hozzájárulhatott az is, hogy kontaminálódott azzal a török bázissal, melyről fentebb – a *gyilkos* szó etimológiája kapcsán – írtam.

Rövidítés- és irodalomjegyzék

A = Ajdarov, G. Jazyk orhonskih pamjatnikov drevnetjurkskoj pis’mennosti VIII. veka. Alma-Ata. 1971.

ARSL. = Azerbajdzansko–russkij slovar’. Ed. Azizbekov, H. A. Baku, 1965.

Atalay, Besim (ed.) (1945), Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. Çeviren ... İstanbul.

az. = azeri, l. ARSL.

Bárcki Géza (1958), Magyar hangtörténet.² Tankönyvkiadó, Budapest.

barR = baraba Radloffnál

Baskakov N. A. et al., (eds) (1947), Ojrotsko–russkij slovar’. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.

Berta, Árpád (1996), Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen. Turcologica 24. Harrassowitz, Wiesbaden.

• *yayidimīz* ’trieben sie auseinander’ (R), ’perişan ettik’ (= szétszórtuk) (O); ’prognali (vraga)’ (M 51), *yaydimīz* ’rassejali vragov’, *yolidimīz* ’Nous les pillâmes’ (G).

• Más tagolással: T 94 (38–39. sor) ’Niye kaçiyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Aziz diye niye yenilelim? Saldıralım!’.

• A kérdéses szó a második kéz javítása után YULĀYDĪY módon transzliterálható.

• Vö. még ugyanitt a következő – elírásoktól sem mentes – képzett alakokat: *yulīmān* ’A devastating raid’ Kāš. 460 (Dankoff – Kelly 2: 167 – ahol megint sajátos az íráskép: YĀLĪYM’N); Kāš. 476 (Dankoff – Kelly 2: 186): *bodūn bīr ekindīni yulīšdi* ’The people raided (*ayāra*) each other’; a harmadik képzett formában nincs elírás, ugyanakkor nem vokalizált a második szótag: Kāš. 423 (Dankoff – Kelly 2: 122): *beg bōyni yulitti* ’The emir [ordered] a tribe to be raided (*iḏāra*)’.

- Berta Árpád (2001), Kontaminált őstörök igei bázisok. *NéNy* 41: 47–61.
- BK = ótörök rovásírásos emlék, Bilgä kagán felirata
- Borovkov, A. K. (1963), *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII. vv. Izdatel'stvo vos-točoj literatury, Moskva.*
- BRH = Bašqörtsa-russa hüölk. Ed. Uraqsin, Z. G. Mäskäü, 1996.
- bšk = baskír, I. BRH
- CC = középtörök, kun nyelvemlék I. Grønbech 1936 és 1942.
- CCD = a CC német része
- CCI = a CC olasz része
- chor. = horaszáni, I. Doerfer – Hescbe
- Cl. = Clauson, G. Sir (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford University Press, Oxford.
- Clauson, Sir Gerard (1957), *The Ongin Inscription.* *Journal of the Royal Asiatic Society.* 177–192.
- Dankoff – Kelly = Maḥmūd al-Kāšgarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk).* 1–3. Edited and Translated with Introduction and Indices by Dankoff, R. in collaboration with Kelly, J. *Sources of Oriental Languages and Literatures.* 7. Edited by Tekin, Ş. & Tekin, G. A. Harvard University Printing Office. 1982–1985.
- Doerfer TMEN = Doerfer, Gerhard (1963–1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen.* 1–4. Franz Steiner, Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard – Hescbe, Wolfram (1993), *Chorasantürkisch. Wörterlisten. Kurzgrammatiken. Indices.* *Turcologica* 16. Harrassowitz, Wiesbaden.
- dolg. = dolgán, I. Stachowski 1993; 1998.
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon.* 1–2. *Turcologica* 7. Harrassowitz, Wiesbaden.
- G = Giraud, R. (1961), *L'inscription de Baïn Tsokto.* Adrien-Maisonneuve, Paris.
- Golden, Peter B. (ed.) (2002), *The King's Dictionary. The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol.* Brill, Leiden – Boston – Köln.
- Golovkina, O. R. (red.) (1966), *Tatarsko–russkij slovar'.* Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Grønbech, K. (1936), *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX.* In *Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung von ... Monumenta Linguarum Asiae Maioris.* 1. Kopenhagen.
- Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* *Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Subsidia.* Vol. 1. Kopenhagen.
- hak. = hakasz, I. HakRSI.
- HakRSI. = Baskakov, N. A. (red.) (1953), *Hakassko–russkij slovar'.* Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.
- IrkBitig = ótörök rovásírásos nyelvemlék, I. Tekin 1993.
- Jarring (1964), *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary.* (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 56. Nr. 4), CWK Gleerup, Lund.
- Judahin, K. K. (1965). *Kirgizsko–russkij slovar'.* Sovetskaja ėnciklopedija, Moskva.

- kar. h = a karaim halicsi nyelvjárása, l. KRPSl.
kar. k = a karaim krimi nyelvjárása, l. KRPSl.
kar. t = a karaim troki nyelvjárása, l. KRPSl.
Kav. = középkipesak nyelvemlék: Al-Qawānīn al-kullīya li-ḍabt al-luġat at-turkīya, l. Kilisli Mu‘allim Rif‘at (ed.) 1928
Kāš. = ótörök, pontosabban: karakhanida nyelvemlék, l. Dankoff – Kelly
Kilisli Mu‘allim Rif‘at. (ed.) (1928), Al-Qawānīn al-kullīya li-ḍabt al-luġat at-turkīya. [Köprülüzade Mehmed Fuad előszavával]. İstanbul.
kirg. = kirgiz, l. Judahin.
kkalp. = karakalpak, l. KkalpBask.
KkalpBask. = Slovar’. In: Baskakov, N. A. (1951), Karakalpakskij jazyk. I. Materialy po dialektologii. Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.
kmk = kumük, l. KmkRSI.
KmkRSI. = Bammatov, Z. Z. (red.) (1969), Kумыкско–русский словарь. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
K. Palló Margit (1982). Régi török eredetű igéink. SUA.
krč-blk. = karacsáj-balkár, l. Tenišev – Süyünč.
KRPSl. = Baskakov, N.A. et al. (red.) (1974), Karaimsko–rusško–pol’skij slovar’. Russkij jazyk, Moskva.
kr-tat. = krimi-tatár, l. KrTatRSI.
KrTatRSI. = Asanov, Š. A. et al. (red.) (1988), Krymskotatarsko–русский словарь. Radjanska škola, Kiev.
KWb. = l. Ramstedt 1935.
kzk. = l. KzkRSI.
KzkRSI. = Mahmudov, H. – Musabaev, G. (1954), Kazahsko–русский словарь. Izdatel’stvo Kazahskoj Akademii Nauk, Alma-Ata.
L = Lessing, F. D. et al. (1973), Mongolian–English Dictionary. The Mongolia Society, Bloomington .
lobn. = lobnor, l. Malov 1956.
M 51 = Malov, S.E. (1951), Pamjatniki drevnetjurskoj pis’mennosti. Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad.
M 59 = Malov, S.E. (1959), Pamjatniki drevnetjurskoj pis’mennosti Mongolii i Kirgizii. Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad.
Malov, S. E. (1956), Lobnorskij jazyk. Teksty, perevody, slovar’. Izdatel’stvo AN Kirgizskoj SSR, Frunze
Malov, S. E. (1967), Jazyk želtyh ujugurov. Nauka, Moskva.
mo. = mongol, l. L
Mo. = Moriyasu, T. (1999), Site and inscription of Šine-Usu’. In: Moriyasu – Ochir 1999. 177–195.
Moriyasu, T. – Ochir, A. (1999), Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. The Society of Central Eurasian Studies, Osaka.
nog. = nogaj, l. NRSI.

- NRSI. = Baskakov, N. A. (red.) (1963), *Nogajsko–russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacionalnyh slovarej, Moskva.
- nujg. = neoujgur, l. UjgRSI.
- nujgJarring = neoujgur, l. Jarring 1964.
- O = Orkun, H. N. (1936–1941), *Eski Türk Yazıtları*. Devlet Basımevi, Ankara.
- ojr. = ojrot, l. Baskakov 1947.
- Ongin = rovásírásos ótörök nyelvmélek, l. Clauson 1957.
- Ō = Ōsawa, T. (1999) *Ongi inscription of Ikh-Khanui-Nor’*. In: Moriyasu – Ochir (1999). 137–140.
- özb. = özb., l. URSI.
- Pekarskij, Ė. K. (1959), *Slovar’ jakutskogo jazyka*. 1–3. Photomechanischer Nachdruck der ersten Ausgabe [1907–1930] Jakutskij Filial AN SSSR.
- R = Radloff, W. (1899), *Die Inschrift des Tonjukuk*. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge. St.-Petersbourg.
- Ra. = l. Ramstedt 1913–1918.
- Radloff = Radloff, Wilhelm (1893–1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 1–4. Sanktpeterburg.
- Ramstedt, G. J. (1913–1918), *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei*. JSFOu 30: 3.
- Ramstedt, G. J. (1935), *Kalmückisches Wörterbuch*. LSFU 3.
- Rassadin, V. I. (1971), *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Burjatskoe knižnoe izdatel’stvo, Ulan-Ude.
- Rasûlid Hexaglot l. Golden
- REW = Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkischen Sprachen*. LSFU 17:1.
- RGA = *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und P. Aalto, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto. JSFOu 60:7.
- Stachowski, Marek (1993), *Dolganischer Wortschatz*. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego). Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Stachowski, Marek (1998), *Dolganischer Wortschatz*. Supplementband. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- sujg. = sárğa ujgur, l. Malov 1967.
- szal. = szalár, l. Tenišev.
- szib-tat. = szibériai tatár, l. Tumaševa 1992.
- Šu. = ótörök nyelvmélek, sine-uszu felirat
- T 68 = Tekin, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Vol. 69. Bloomington.
- T 88 = Tekin, T. (1988), *Orhon yazıtları*. TDKY 540. Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara.
- T 94 = Tekin, T. (1994), *Tunyukuk yazıtı*. TDAD 5. Simurq, Ankara.
- tarR = taraneci adat Radloffnál, l. Radloff.
- tat. = l. Golovkina 1966.
- Tefs. = középtörök nyelvmélek, l. Borovkov

- Tekin, (1993), *Talat. Irk Bitig. The Book of Omens*. Turcologica 18. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Tenišev, Ė. R. (1976), *Stroj salarskogo jazyka*. Moskva.
- Tenišev Ė. R – Süyünč X. I. (1989), *Qaračay-malqar–orus sözlük*. Russkij Jazyk, Moskva.
- Th. = Thomsen, V (1890), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. MSFOu 5.
- tkm. = l. TrkmRSl.
- TrkmRSl. = Baskakov, N. A. et al. (red.) (1968), *Turkmensko–russkij slovar'*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- tofRass. = tofalár Rassadin monográfiájában, l. Rassadin 1971.
- TofRSl. = Rassadin, V. I. (1995), *Tofalarsko–russkij slovar'*; *Russko–tofalarskij slovar'*. Vostočno Sibirskoe Knižnoe Izdatel'stvo, Irkutsk.
- Toń. = ótörök nyelvelék, a Tońukuk felirat
- TRSl. = l. Golovkina 1966.
- ttö. = törökországi török, l. TuRSl.
- TuRSl. = Mustafaev, Ė. M.-Ė. et al. (red.) (1977), *Turecko–russkij slovar'*. Russkij jazyk, Moskva.
- Tuh. = középtörök, mameluk kipcsak nyelvelék: *Kitāb at-tuḥfa az-zakīya fī luḡat at-turkīya*, l. Atalay.
- Tumaševa, D. G. (1992), *Slovar' dialektov sibirskih tatar*. Izdatel'stvo kazanskogo universiteta, Kazan.
- tuv. = tuvai, l. TuvRSl.
- TuvRSl. = Pal'mbah, A. A. (red.) (1955), *Tuvinsko–russkij slovar'*. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovar'ej, Moskva.
- UjgRSl. = Rahimov, T. R. (red.) (1968), *Ujgursko–russkij slovar'*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- URSl. = Borovkov, A. K. (red.) (1959), *Uzbeksko–russkij slovar'*. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovar'ej, Moskva.